

УДК 37(470+571)(09)“18”–055.2

Драч О.О.,

професор кафедри всесвітньої історії

Інституту суспільства

Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук

СЛУХАЧКА ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕНДЕРНОГО АНАЛІЗУ¹

У статті висвітлено поступ вищої жіночої освіти у другій половині ХІХ ст. на теренах Російської імперії й України. Основну увагу приділено формуванню образу слухачок вищих жіночих курсів крізь призму гендерного аналізу й усталених ментальних практик.

Ключові слова: вищі жіночі курси, вища жіноча освіта, курсистки, гендерні стереотипи.

Історичні надбання та суспільна практика переконливо доводять важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. У цьому

¹ Статтю виконано в рамках проекту ФД «Соціальні практики формування гендерної чутливості й толерантності в традиційному українському суспільстві модерного періоду (державний реєстраційний номер 0115U000640)»

контексті актуальності набувають питання вивчення досвіду вищої жіночої освіти в умовах модернізації економічного та соціального життя другої половини XIX ст.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминути ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, яка визнана класикою теми жіночого руху². Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер³. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих праць, присвячених проблемі⁴. Серед них варто виокремити монографію В. Веремєнко, котра ґрунтовно аналізує політику влади з проблеми допуску жінок до університетів⁵. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії освіти та виховання жінок, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах⁶. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають

² Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайс ; пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 2004. — 616 с.

³ Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер ; пер. с нем. — М. : РГГУ, 2005. — 444 с.

⁴ Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге / Н. Перова. — СПб. : ИД «Петрополис», 2007. — 304 с.; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности / И. Юкина. — СПб. : Алетейя, 2007. — 544 с.; Пономарева В.В. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII — начало XX века / В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова. — 2-е изд. — М. : ООО «ТИД — Русское слово — РС», 2008. — 320 с.

⁵ Веремєнко В.А. Женщины в русских университетах (вторая половина XIX — начало XX в.) / В.А. Веремєнко. — СПб. : Изд-во Высшей административной школы, 2004. — 149 с.

⁶ Сарапулова Є.Г. Історичний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії / Є.Г. Сарапулова // Педагогіка і психологія. — 2000. — № 3; Чуткий А. Професура Університету св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX — початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. — 2005. — № 5; Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В.В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 5; Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института / З.П. Петрова // Международный медицинский журнал. — 2006. — № 2.

роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, утім, переважно на регіональному рівні.

Метою даної статті є виявлення образів і мотивацій нової соціальної поведінки жінок щодо здобуття вищої освіти, а також осмислення цих змін суспільством і владою у період модерних трансформацій другої половини XIX ст. у Російській імперії й Україні.

Запропонована урядом Російської імперії у середині XIX ст. довготривала економічна стратегія, заснована на звільненні селян та підвищенні рівня освіти населення, була орієнтована на досягнення рівня провідних європейських держав. Наслідком стає зміна усталеного способу життя мільйонів людей. Трансформації соціальної структури суспільства мали і гендерний аспект, оскільки стать виступала додатковою характеристикою стратифікаційного процесу. Занепад дворянських маєтків, що породжував «жахливий привид незабезпеченості», поставив перед жінкою цієї верстви проблему подальшого існування і навіть виживання⁷. Традиційна стратегія життя — заміжжя та перехід з дому батька до чоловіка — стала проблематичною, насамперед через збереження уявлень про ідеального чоловіка (поміщика-землевласника) та відсутність таких у реальному житті. На думку К. Некрасової, жінки-лікаря першого випуску жіночих медичних курсів у Санкт-Петербурзі, яка пройшла непростий шлях адаптації до нової соціально-економічної ситуації, саме економічні чинники підштовхнули жінок до діяльного ставлення до своєї долі⁸.

Рішення щодо модернізації економічної моделі та пов'язане з цим реформування громадських установ спонукали до прискореного розвитку освітніх структур. Широка дискусія з питань освіти розпочалася напередодні великих реформ, наслідком чого стала організація наприкінці 1850-х рр. всестанової відкритої дівочої середньої школи. Саме вона зруйнувала попередню сімейну замкнутість, дала поштовх до нової моделі освіти та виховання. Власне бачення емансипації висловило і жіноцтво. Так, ініціатор вищої освіти для

⁷ Шелгунова Л.П. Из далекого прошлого / Л.П. Шелгунова // Шелгунов Н.В. Воспоминания / Н.В. Шелгунов, Л.П. Шелгунова, М.Л. Михайлов. — Т. 2. — М. : Худ. лит.-ра, 1967. — С. 31.

⁸ Некрасова Е.С. Женские врачебные курсы в Петербурге / Е.С. Некрасова // Вестник Европы. — 1882. — № 12. — С. 808.

слабкої статі Є. Конрадів вважала, що всі перетворення у вихованні та суспільному становищі жінки повинні мати за мету розумову самостійність⁹. Вона формулює нове життєве кредо для більшості жіноцтва — постійне навчання — як шанс виживання у змінених суспільних умовах.

За спогадами випускниці Харківського інституту шляхетних дівчат, письменниці О. Монтвид-Шабельської, саме нещасливе заміжжя молодшої сестри стало відправним моментом власного рішення «як можна довше не виходити заміж, а поїхати до Петербургу та вступити там на які-небудь курси»¹⁰. Ще більше зміцнило її бажання «не жити безцільно з дня на день, а взятися за працю» прочитання роману М. Чернишевського «Що робити?». Отже, дівчата нового покоління стрімко розширювали свій кругозір, наслідком чого ставало пробудження громадянської свідомості та бажання самостійно нести відповідальність за власне життя при сформованій мотивації до реалізації своїх цілей.

Водночас сучасники відзначали низку суттєвих недоліків дівочої середньої школи, яка активно формувалася у пореформений період, а саме: збереження поверховості програм; обмеженість можливостей працевлаштування; консерватизм більшості начальниць цих закладів. Критично оцінювали і майбутнє вчительок міських та сільських шкіл, яких сотнями випускали жіночі гімназії: «фрагментарність знань, юний вік — 18–19 років, мізерність платні та шляхетна мета — просвіта народу»¹¹. На ранньому віці закінчення жіночої освіти — 16 років — як головній причині незадовільного її стану наголошував і професор В. Гер'є, засновник перших жіночих курсів, оскільки розвиток дівчини зупинявся саме в тому віці, коли починала формуватися самостійна думка¹². До того ж навіть традиційна педагогічна сфера застосування жіночої праці вимагала серйозного поглиблення знань у зв'язку із зростаючими вимогами нового часу, а тому все більше відчувалася недостатність освітнього рівня гімна-

⁹ Стасов В.В. Воспоминания о моей сестре / В.В. Стасов // Книжки недели. — 1896. — № 6. — С. 176.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАУК). — Ф. 2066. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 42.

¹¹ Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 гг. — М.: Изд-ние В.М. Саблина, 1912. — С. 132.

¹² Центральний історичний архів Москви (далі — ЦІАМ). — Ф. 459. — Оп. 5. — Спр. 50. — Арк. 7.

зій та інститутів шляхетних дівчат. Як наслідок, дівоча молодь прагнула більш солідної освіти, ідеалом якої ставала університетська. У 1863 р. у Російській імперії видано новий університетський статут, що відкривав вільний доступ до університетів для всіх, окрім жінок.

Бажання частини жіноцтва здобути вищу освіту означало не тільки можливість підвищити освітній рівень, але й отримати доступ до висококваліфікованої праці, визначеного місця служби, доходу та становища в соціумі, позаяк у Російській імперії саме вища освіта надавала привілеї в соціальній ієрархії. Прагнення до неї виявлялося не тільки в столицях, але й у провінційних університетських містах. Так, Варвара Антонович, дружина професора Київського університету, ініціатора Вищих жіночих курсів (далі — ВЖК) у Києві, повідомляючи восени 1876 р. Людмилі Драгомановій останні міські новини, підтверджувала, що «у нас всі дівчата бажають вступати на курси»¹³. І це не дивно, оскільки простір інтелектуальної діяльності вимагав університетської освіти, якщо не вченого ступеня.

Після закінчення гімназії та додаткової педагогічної підготовки дівчата отримували право стати вчителями. Проте спектр можливостей був незначним: випускниці могли викладати тільки в початковій школі і перших класах жіночих гімназій та прогімназій. Ставало зрозумілим, що шлях до професійної кар'єри лежить через університет. Проте в 1860-х рр. ця можливість була розкішною, доступною тільки забезпеченим жінкам, які могли навчатися в закордонних університетах, більшості ж залишалося лише чекати та періодично робити спроби до реалізації своєї мрії в державі.

Вища жіноча освіта як неодмінна умова інтеграції в пореформене суспільство, збереження попереднього статусу та ідентичності — спонукальний мотив колективних громадських дій з організації вищої освіти самими жінками, і почин у цій справі належить їм¹⁴. Утім, навіть у середовищі ініціаторів процес переосмислення стандартів жіночої освіти та вимог до неї відбувався шляхом дискусій та роздумів. Неодноразово підкреслювали загальнолюдську складову освітнього компонента та необхідність вивільнення від сформова-

¹³ Архів Михайла Драгоманова. — Варшава : Друкарня НТШ ім. Шевченка, 1937. — Т. 1. — С. 11.

¹⁴ История возникновения высших женских курсов // Ариан П.Н. Первый женский календарь на 1899 г. — СПб. : Труд, 1899. — С. 115.

них та нав'язуваних середовищем вимог до жіночого типу підготовки. Підсумком стає усвідомлення необхідності ґрунтовної освіти для жінок, без якої їхнє становище не могло змінитися. Для широких верств населення ця проблема стала також загальним інтелегентським віруванням, що забезпечило їй широку підтримку, зокрема і серед «ідейних» чиновників. За свідченням сучасника, питання вищої жіночої освіти стало «лозунгом свободи»¹⁵.

У цей час саме університети були середовищем, що народжувало нові парадигми мислення та поведінки, джерелом інновацій. Не дивно, що боротьба жінок за вищу освіту сприймалася серйозно як її противниками, так і прихильниками. Про гостроту питання свідчить і потаємна фантазія п'ятнадцятирічної гімназистки Є. Дьяконової про «організацію жіночого університету в Росії як найкоротшого шляху до слави»¹⁶. Можна сказати, що ця проблема стала символом реформ.

До 1872 р. шлях до вищої освіти для жіноцтва був закритим. Спільні «публічні лекції», що діяли в університетських містах з початку 1870-х рр., тільки частково вирішували проблему через неоднорідний склад аудиторії. Для ініціювання процесу створення жіночого університету необхідні були три складові: співпраця декількох професорів, дозвіл університету, що насправді означало санкцію уряду, та гроші на покриття витрат. Всі ці три компоненти вдалося поєднати у 1872 р. у Москві, де під керівництвом професора історії Володимира Гер'є було відкрито Вищі жіночі курси. Успішний досвід їхньої роботи став для міністра народної освіти графа Д. Толстого додатковим аргументом на користь доцільності допущення дівчат до вищої освіти на батьківщині, ніж підштовхування їх до виїзду за кордон, де вони засвоюють радикальні ідеї. Казанський університет став першим університетом, який скористався можливістю, і ВЖК були організовані там у рік прийняття указу — 1876. Вже у 1878 р. відкрилися курси у Санкт-Петербурзі та Києві.

¹⁵ Глинский Б.Б. Права и обязанности женщин / Б.Б. Глинский // Глинский Б.Б. Очерки русского прогресса: Статьи. — СПб. : Тов-во художественной печати, 1900. — С. 340.

¹⁶ Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 гг. — М. : Изд-ние В.М. Саблина, 1912. — С. 85.

Сенс промов на відкритті ВЖК в університетських містах зводився до публічного визнання важливої та пріоритетної ролі жінки як носія засад моральності в сім'ї та суспільстві¹⁷. «Ґрунтовне вдосконалення майбутніх поколінь», на думку професора університету Св. Володимира С.С. Гогоцького, скеровувало суспільні і державні інтереси на підтримку розвитку вищої освіти жіноцтва¹⁸. «Почесний член суспільства — мати та вихователька громадян не може бути осторонь суспільного життя», — наголошував ректор Московського університету професор С.М. Соловійов, а тому «найперша вимога до неї — це набуття самоповаги», що пов'язувалося з можливістю самостійно приймати рішення, формувати власні погляди, переконання, бачення майбутнього, що ґрунтувалися б на наукових знаннях¹⁹. Отже, завдання ВЖК повністю узгоджувалися з тенденціями модерного часу — формуванням вільного автономного індивіда, відповідального за долю родини та батьківщини. Окрім цього, очікували, що академічна освіта сприятиме «моральному удосконаленню жінки, гармонізації її особистості, формуванню поваги до праці, законслухняності», а також «посиленню інтелігентної жіночої частини суспільства»²⁰. Маємо констатувати, що промови на відкритті ВЖК підтвердили проблемний стан тогочасного суспільства Російської імперії, що «до цього часу керувалося виключно інтелектуальним впливом чоловіків», сподівання ж на оновлення соціуму покладали на «цивілізаційну місію жіноцтва»²¹.

Більшість курсисток були молоді дівчата, які старанно працювали, бажаючи досягти певної мрії. Вони прагнули швидше і краще

¹⁷ Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. — М. : Университетская тип., 1872. — С. 7, 21.

¹⁸ Гогоцкий С. О высшем образовании в применении к женщине / С. Гогоцкий. — К. : Тип. Е.Я. Федорова, 1878. — С. 12, 14.

¹⁹ Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. — М. : Университетская тип., 1872. — С. 10, 11.

²⁰ Гогоцкий С. О высшем образовании в применении к женщине / С. Гогоцкий. — К. : Тип. Е.Я. Федорова, 1878. — С. 3; Открытие публичных ВЖК в Казани. — Казань : Университетская тип., 1876. — С. 4.

²¹ Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. — М. : Университетская тип., 1872. — С. 8.

скласти іспити, щоб вчителювати і жити власною працею. Перші результати роботи Київських ВЖК перевершили очікування: відповіді курсисток на іспитах переконували в їхній старанності та наполегливому бажанні досягнути поставленої мети²².

Водночас прагнення жінок здобути вищу освіту, доступну у попередній час винятково чоловікам, наштовхнулося на спротив більшої частини соціуму. Одним з поширених стереотипів того часу стає сприйняття намірів жінок до навчання як реалізацію бажання «побути на волі, пожити в своє задоволення»²³. Після закінчення гімназії чи інституту батьки моделювали для доньок традиційну життєву стратегію — очікування шлюбу. В ментальності пересічного населення доволі живучими залишалися стереотипи традиційного суспільства, тому на бажання дівчат доповнити власну освіту на ВЖК часто дивилися як на ересь, слово «курсистка» вважали майже лайливим, а вступ на курси було організовано так, що для більшості він був недоступний²⁴. Це підтверджується і анонімними листами на ім'я міністра народної освіти Д. Толстого, де «від імені всіх матерів курсисток висловлювалося прохання закрити хоч на рік цей дім розпусти», тобто ВЖК²⁵.

Про повільність осмислення нового соціального стандарту жіночої поведінки — отримання академічної освіти — представниками державної влади в регіонах свідчить і ситуація в м. Києві, де відкриття ВЖК ледве не зірвалося через негативну оцінку проекту київським, подільським та волинським генерал-губернатором М. Чертковим, який, керуючись поданням київського губернатора, не тільки підкреслив несвоечасність починання, але й відверто жалкував про дозвіл міністра народної освіти на їх відкриття²⁶.

Недовіра та підозрілість влади до учнівської дівочої молоді виявлялася і в обов'язковому контролі черговими дамами за поведінкою курсисток на лекціях, оскільки, на думку попечителя Київського навчального округу, «саме від суворості порядку залежить існуван-

²² Испытания в Киевских женских курсах; Женщина-доктор // Женское образование. — 1879. — № 1. — С. 79.

²³ Женский университет // Отечественные записки. — 1868. — № 12. — С. 385.

²⁴ Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. — М. : Изд-ние В.М. Саблина, 1912. — С. 132.

²⁵ ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 261. — Спр. 18. — Арк. 3–4.

²⁶ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 828. — Спр. 146. — Арк. 16–18.

ня курсів»²⁷. Взагалі, за оцінками часопису «Неделя», окремі публіцисти та посадовці не тільки не бачили користі з надання вищої освіти незаможним верствам населення, але й вважали це вкрай небезпечною для держави справою²⁸. Думка про достатність середньої освіти для подальшої практичної діяльності жінок та необхідність завершення освіти саме на цьому рівні не зникла навіть на межі століть, що демонструє відповідь попечителя Київського навчального округу в 1900 р. на прохання групи професорів щодо відновлення ВЖК: «Вища жіноча освіта в реальному житті може виявитися корисною лише для меншості бажуючих її дівчат, а тому задовольнити їхні запити зможуть і столичні ВЖК»²⁹.

Впливала на справу поширення вищої жіночої освіти і особиста позиція з даного питання представників державної влади в регіонах. Прикладом може слугувати поведінка очільників Південно-Західного краю, де за відсутності прихильності місцевої адміністрації справа ВЖК поширювалася повільно. Сучасники пояснювали це довірливістю провінційної публіки до пліток, які поширювали про курси, наявність у пересічних киян стереотипу наслідування моделі поведінки «осіб зі статусом», котрі почасти не схвалювали діяльність ВЖК, додавалася і складність висловлення окремої думки серед місцевої громади, що вимагало певної сміливості, тому в реальному житті виходило, що «не курси занепадають, а середовище їх послаблює»³⁰. У старшого покоління зберігалася і ностальгія за дореформеними часами, коли дівчатам «не треба було бігати по уроках та хвилюватися про завтрашній день»³¹. Крім цього, дореформене покоління саме з освітою та розвитком пов'язувало відхід від найпершого призначення слабкої статі — дружини та матері, резюмуючи, що «раніше, виходячи заміж без освіти, були набагато щасливішими»³². Це доводить не тільки ідеалізацію

²⁷ ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 261. — Спр. 18. — Арк. 2.

²⁸ Бедствия учащейся молодежи // Неделя. — 1870. — № 24. — С. 781.

²⁹ ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 151. — Спр. 30. — Арк. 2.

³⁰ Песковский М.Л. Университетская наука для русских женщин / М.Л. Песковский // Русская мысль. — 1886. — № 12. — С. 28.

³¹ Шелгунова Л.П. Из далекого прошлого / Л.П. Шелгунова // Шелгунов Н.В. Воспоминания / Н.В. Шелгунов, Л.П. Шелгунова, М.Л. Михайлов. — Т. 2. — М. : Худ. лит.-ра, 1967. — С. 31.

³² Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. — М. : Изд-ние В.М. Саблина, 1912. — С. 123.

традиційних порядків та болючу ресоціалізацію старшого покоління, але й побічно вказує на непросту ситуацію стосовно життєвого самоствердження молодих дівчат у конкурентному середовищі (наявність контингенту нещасливих), а також на негативний фон сприйняття в провінційному середовищі учнівської молоді.

Представники буржуазно-підприємницького середовища не вважали вищу освіту соціально значущою: «на курси йдуть лише ті, хто не має засобів до існування», що можна вважати і непрямим підтвердженням сформованого у суспільстві стереотипу про бідність та злидні курсисток³³. Не дивно, що в щоденнику, якому довіряла потаємні думки, Є. Д'яконова, котра понад усе бажала навчатися на ВЖК, звертає увагу на неефективність статистичних даних як критерію успіхів жіночої емансипації, якими наповнена преса того часу, вважаючи більш дієвим утвердження ідеї «в серцях матерів та членів родини»³⁴. Живучість традиційних поглядів, поширених у провінційному купецькому середовищі, «темному царстві» ще в кінці ХІХ ст., підтверджується вимогами до стандарту дівочої поведінки: «якщо є статки, не повинна навчатися, а сидіти вдома і чекати наречених», оскільки на курсах навчаються виключно «дівчата певної поведінки». Незмінною залишається і чоловіча роль годувальника, а тому «інтелігент чи службовець за відсутності власних статків не може вважатися нареченим»³⁵. Сім'я категорично наполягала на виконанні обов'язкової ролі дружини, сподіваючись цим вгамувати непокірну доньку, і старанно підшукувала підходящий варіант для бажаної навчання дівчини: «розумного», тобто з вищою освітою, щоб вгамувати її запити в інтелектуальній сфері, забезпеченого (прибуток 150 крб на місяць), щоб хвалили³⁶. Певною поступкою новому часу в ментальності старшого покоління провінційного купецького середовища стає визнання можливості педагогічної діяльності для жінок: «якщо так бажає працювати, нехай набере дітей та навчає»³⁷.

Незважаючи на всі перепони, дівчат, які бажали навчатися на курсах, вже у 1870-х рр. було чимало. ВЖК професора В. Гер'є

³³ Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. — М.: Изд-ние В.М. Саблина, 1912. — С. 133.

³⁴ Там само. — С. 74.

³⁵ Там само. — С. 184.

³⁶ Там само. — С. 134, 136

³⁷ Там само. — С. 133.

у Москві розпочали роботу з 58 слухачками, а на другий рік їхня чисельність подвоїлася³⁸. Кількість слухачок на Казанських ВЖК протягом першого року діяльності становила 99 осіб, з них 33 постійні та 63 вільні слухачки³⁹. У Санкт-Петербурзі бажаючих відвідувати жіночі курси виявилось 700, з них 500 постійних слухачок, а 200 вільних⁴⁰. У Києві ВЖК розпочинали роботу з 310 курсистками, з яких тільки 36 були вільні слухачки⁴¹.

Неочікуваність такої стрімкої динаміки серед дівчат, які бажали здобути вищу освіту без жодних гарантій та привілеїв після закінчення, стурбувала уряд і спонукала до запровадження з 1879 р. спеціальних правил для слухачок ВЖК. Суворість нових правил, за особистими роз'ясненнями міністра народної освіти Д. Толстого, була скерована на «виокремлення при вступі дівчат виключно з серйозними академічними запитами та на обмеження, по можливості, чисельності вільних слухачок»⁴². Відповідно до них для вступу на ВЖК встановлювався найвищий можливий для жінок освітній ценз — звання домашньої вчительки чи наставниці з усіх предметів гімназійного курсу. Прийом на курси вільних слухачок з окремих предметів обмежувався вимогами наявності постійної служби й особистої відповідальності попечителя навчального округу.

Як непослідовність дій уряду оцінив упровадження цих правил організатор Московських ВЖК професор В. Гер'є, оскільки вони «позбавляли права слухати лекції на ВЖК, а значить і поповнювати свої знання вчительок окремих предметів»⁴³. Суворість нових вимог вступу на ВЖК не зупинила активних дівчат і в підсумку дала позитивні результати, оскільки спонукала до самовдосконалення з курсу середньої школи за зразком чоловічої. З припиненням із 1886 р. набору на ВЖК у Києві, Казані та Москві посилювалася конкуренція при вступі на Санкт-Петербурзькі ВЖК,

³⁸ Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. — М. : Университетская тип., 1872. — С. 24.

³⁹ Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани / Н. Осокин // Женское образование. — 1878. — № 6–7. — С. 436.

⁴⁰ Открытие Высших женских курсов в С.-Петербурге // Женское образование. — 1878. — № 8. — С. 519.

⁴¹ Л-я. С.В. Высшие женские курсы в Киеве // Женское образование. — 1878. — № 9. — С. 597.

⁴² ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 828. — Спр. 146. — Арк. 43.

⁴³ ЦДАМ. — Ф. 459. — Оп. 5. — Спр. 147. — Арк. 12.

які з 1889 р. і до кінця століття залишалися єдиним вищим жіночим навчальним закладом на теренах держави, що мало наслідком формування контингенту курсисток переважно з відмінниць середньої школи, нагороджених золотими та срібними медалями, забезпечувало високі показники результативності навчання, демонструвало суспільству переваги і доцільність фінансування вищої жіночої школи.

Отже, проблема доступу жінок до вищої освіти актуалізувалася у зв'язку зі змінами соціально-економічної моделі суспільного розвитку в контексті великих реформ 1860-х рр. Руйнація старого способу життя для жінок освічених верств населення означала неможливість витримати життєві стандарти попередніх поколінь, повторити їхній соціальний досвід. Реформа середньої освіти, створюючи освічену та діяльну сучасницю, готувала її до вищої освіти, пробуджувала потяг до неї і ставила на порядок денний розширення сфери інтелектуальної праці для жінок. Модель жіночої поведінки в традиційній патріархальній сім'ї та суспільстві, вкорінена в ментальності населення, вступає в конфлікт з новим соціальним стандартом поведінки, що активно формується, а саме: можливістю отримання дівчатами вищої освіти, що під впливом модернізаційних реформ повільно, але невпинно поширюється у суспільстві.

В статье освещен прогресс высшего женского образования во второй половине XIX ст. на территориях Российской империи и Украины. Основное внимание уделено формированию образа слушательниц высших женских курсов сквозь призму гендерного анализа и устойчивых ментальных практик.

Ключевые слова: *высшие женские курсы, высшее женское образование, курсистки, гендерные стереотипы.*

The article outlines the progress of female higher education in the second half of the 19th century on the territory of the Russian Empire and Ukraine. The main attention is paid to the formation of the image of female students of the higher courses for women through the prism of gender analysis and established mental practices.

Key words: *higher courses for women, female higher education, female students, gender stereotypes.*